

КОМПЕТЕНТІСНИЙ ПІДХІД ДО СОЦІАЛЬНОЇ АДАПТАЦІЇ ДІТЕЙ З ІНТЕЛЕКТУАЛЬНИМИ ПОРУШЕННЯМИ В УМОВАХ НАВЧАЛЬНОГО ЗАКЛАДУ

Наталія Ярмола, Інститут спеціальної педагогіки і психології імені Миколи Ярмаченка Національної академії педагогічних наук України, м. Київ, Україна, nat.yar1978@gmail.com

У контексті компетентнісного підходу до соціальної адаптації, розглядається поняття «соціальна компетентність». На основі аналізу ключових смислових одиниць аналізуються сучасні науково-педагогічні підходи до питання соціальної адаптації та соціальної компетентності дітей із порушеннями інтелектуального розвитку. Окреслено основні напрями роботи з формування соціальної компетентності та соціальної адаптації в умовах навчального закладу.

Ключові слова: діти з порушеннями інтелектуального розвитку, соціальна компетентність, соціальна адаптація, соціально-побутова адаптація, соціально-побутове орієнтування.

Наталья Ярмола, Институт специальной педагогики и психологии имени Николая Ярмаченко Национальной академии педагогических наук Украины, г. Киев, Украина

Компетентностный подход к социальной адаптации детей с интеллектуальной нарушениями в условиях учебного заведения

В контексте компетентностного подхода к социальной адаптации, рассматривается понятие «социальная компетентность». На основе анализа ключевых смысловых единиц анализируются современные научно-педагогические подходы к вопросу социальной адаптации и социальной компетентности детей с нарушениями интеллектуального развития. Определены основные направления работы по формированию социальной компетентности и социальной адаптации в условиях учебного заведения.

Ключевые слова: дети с нарушениями интеллектуального развития, социальная компетентность, социальная адаптация, социально-бытовая адаптация, социально-бытовое ориентирование.

Nataliya Yarmola, Mykola Yarmachenko Institute of Special Education and Psychology of The National Academy of Educational Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine.

Competence approach to social adaptation of children with intellectual disorders in the conditions of education

In the article, in the context of the competency-based approach to social adaptation, the concept of “social competence” is considered. Based on the analysis of key semantic units, modern scientific and pedagogical approaches to the issue of social adaptation and social

competence of children with intellectual disabilities are analyzed. The main directions of work on the formation of social competence and social adaptation in the conditions of the educational institution are determined.

Keywords: children with intellectual disabilities, social competence, social adaptation, social and household adaptation.

Вступ. Питання залучення дітей з особливими потребами в життя суспільства є актуальним в усьому світі. Однак значна частина дітей, незважаючи на зусилля, що вживаються суспільством з метою їх навчання і виховання, ставши дорослими, виявляються невідповідними до інтеграції в соціально-економічне життя. Водночас, результати досліджень та практика свідчать про те, що будь-яка людина, що має певні порушення, може за відповідних умов стати повноцінною особистістю, розвиватися духовно, забезпечувати себе в матеріальному відношенні, бути корисним суспільству [2].

Для подолання негативних тенденцій у підготовці названої категорії дітей до інтеграції в суспільство, потрібне розроблення нових підходів до їх навчання, виховання і організації всієї життєдіяльності. Це завдання має вирішуватися з урахуванням усього комплексу медичних, педагогічних, економічних, соціальних, соціально-психологічних проблем, що стосуються соціального захисту дітей з особливими потребами, їх навчання, виховання, реабілітації та адаптації в соціальне середовище [2, 4].

Формування мети статті. Важливе місце в комплексі названих складових компонентів підготовки дітей до інтеграції в соціальне середовище займає питання їх соціальної адаптації шляхом формування соціальної компетентності.

Мета статті – на основі аналізу ключових смислових одиниць розглянути сучасні науково-педагогічні підходи до питання соціальної адаптації та соціальної компетентності дітей із порушеннями інтелектуального розвитку.

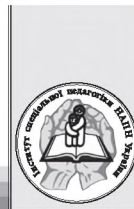
Основна частина. Останніми роками зазначаємо якісний прорив у створенні основ вітчизняної концепції компетентнісно зорієнтованої загальної середньої та вищої освіти, дослідженні компетентностей особистості.

Ідеї компетентнісного підходу до загальної середньої та вищої освіти розробляють І. Бех, Н. Бібік, І. Єрмаков, О. Локшина, В. Луговий, О. Овчарук, Л. Парашенко, О. Пометун, Д. Пузіков, О. Савченко, С. Трубачева, Ю. Швалб та ін.

Наукові дослідження та ідеї І. Єрмакова, Н. Пустовіт, Л. Сохань, М. Степаненко, Т. Титаренко, В. Циби, І. Ящук та ін. свідчать про цілеспрямовані пошуки вченими шляхів формування життєвої компетентності особистості, передусім у процесі її навчання і виховання.

Водночас, у науковій літературі ще не вироблена загальновизнана дефініція щодо формування «соціальної компетентності учнів з порушеннями інтелектуального розвитку».

Деякі дослідники розглядають це поняття як інтегративну здатність особистості, яка формується в результаті соціалізації, та є системою, що охоплює мотиви, цінності, соціальний досвід, здібності, знання та навички особистості, цілісність яких забезпечує ефективність взаємодії з іншими людьми, самотій-

ність пошуку конструктивних рішень проблем у практичних життєвих ситуаціях, можливість швидкої адаптації до нових умов життя і самореалізації. Зокрема, Л. Сохань, Г. Несен та І. Єрмаков розглядають соціальну компетентність як «знання, уміння, життєвий досвід особистості, її життєтворчі здатності, необхідні для вирішення життєвих завдань і продуктивного здійснення життя як індивідуального життєвого проекту; які передбачають свідоме і відповідальне ставлення до виконання особистістю її життєвих і соціальних ролей» та «необхідну психологічну умову повноти самореалізації особистості й досягнення нею вершин свого самоздійснення» [2].

Соціальну компетентність учня з інтелектуальними порушеннями ми визначаємо як його здатність на основі набутих знань й особистісного досвіду відповідно до своїх вікових можливостей ефективно взаємодіяти з іншими та вирішувати соціальні проблеми, з якими він зустрічається у своєму повсякденному житті. Вона визначає його здатність до повноцінного життя в соціумі, умінні адаптуватися до змінних умов середовища.

Відомо, що соціальна адаптація – процес активного пристосування індивіда до умов соціального середовища; вид взаємодії особистості із соціальним середовищем [1, 2, 7]. Соціальна адаптація – це не лише стан людини, а й процес, протягом якого особистість набуває рівноваги і стійкості до впливів соціального середовища. Специфікою адаптації людини є те, що цей процес пов'язаний з соціалізацією людини, з процесом засвоєння соціальних норм поведінки, з «входженням у соціум».

Як показує аналіз наукових джерел, адаптація особистості відбувається на трьох рівнях: *фізіологічному*, *психологічному* і *соціальному* [3].

На *фізіологічному рівні* адаптація передбачає здатність організму людини підтримувати свої фізіологічні параметри в межах, необхідних для нормальної життєдіяльності при зміні зовнішніх умов.

На *психологічному рівні* адаптація забезпечує нормальну роботу всіх психічних структур під впливом зовнішніх психологічних чинників (прийняття зважених рішень, прогнозування розвитку подій тощо).

Соціальна адаптація забезпечує пристосування людини до ситуації, соціального середовища за рахунок умінь аналізувати поточні соціальні ситуації, усвідомлення своїх можливостей у певній ситуації, соціальних обставин, умінь проявляти свою поведінку відповідно до основних цілей діяльності.

Виділяють дві особливі форми соціальної адаптації: *девіантну* (пристосування до сформованих соціальних умов з порушенням прийнятих у суспільстві цінностей і норм поведінки); *патологічну* (пристосування до соціального середовища за рахунок використання патологічних форм поведінки, викликаних функціональними розладами психіки).

Варто підкреслити, що соціальна адаптація є одним з етапів інтеграції в суспільство, тому завдання соціальної адаптації осіб з особливими потребами є пріоритетним в розвитку системи освіти України. Зокрема, впровадження Нової української школи передбачає, що освітній заклад буде давати не лише знання, а й вчитиме застосовувати їх на практиці та формувати відповідні цінності. Це

означає переорієнтування з традиційного предметного навчання на компетентнісний підхід, тобто формування в учнів з обмеженими можливостями здатності ефективно вирішувати завдання, що виникають у взаємодії з навколишнім середовищем [3].

Як показує аналіз літературних джерел, в сучасній загальній та спеціальній педагогіці пріоритети і результати навчання зміщуються від здобуття певного рівня знань, умінь і навичок до оволодіння сукупністю різних компетентностей, що дають змогу учням успішно адаптуватися в соціумі [2, 3, 4, 7].

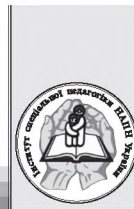
Відтак, успіх самостійності дітей із порушеннями інтелектуального розвитку безпосередньо залежить не тільки від засвоєння знань, умінь і навичок, а й від того наскільки дитина оволодіє соціально значущими компетенціями, якими вона зможе скористатися у самостійному житті. Володіючи певним багажем способів діяльності та спілкування, учень зможе долати життєві труднощі, буде здатним активно взаємодіяти з навколишнім середовищем, зможе отримати можливість і знайти своє місце в житті. Тому формування соціально значущих компетенцій по праву можна вважати одним із пріоритетних завдань навчання і виховання учнів з інтелектуальними порушеннями в умовах навчального закладу [1].

Провідну роль у підготовці дітей до інтеграції в соціальне середовище та формуванні компетенцій відіграють освітні заклади, у яких вирішуються питання соціальної адаптації шляхом створення спеціально організованої неперервної комплексної системи впливу. Зокрема, педагогічний, корекційний, виховний вплив на учнів з інтелектуальними порушеннями спрямований на створення системи методів і засобів соціальної адаптації з урахуванням всієї складності порушень розвитку цих дітей.

Варто зазначити, у зв'язку з порушенням соціальної адаптації діти зазнають труднощів, що заважають їм проявити себе, і потребують допомоги, так як без неї вони не здатні інтегруватися в соціальному середовищі і зайняти своє місце в суспільстві.

Діти з інтелектуальними порушеннями через свої психофізичні й індивідуальні особливості не володіють багатьма знаннями і вміннями. Відносини між такими дітьми і педагогами налагоджуються досить складно і повільно. Діти з порушенням інтелектуального розвитку обмежено володіють комунікабельними здібностями, вони схильні до неадекватних реакцій, не усвідомлюють своїх відносин з оточуючими, особистий інтерес таких дітей завжди превалює над інтересами колективу. Спілкування з незнайомими і навіть знайомими викликає великі труднощі. Якщо дитина і вступає в контакт, то спілкування дуже ускладнене тим, що вона не може правильно побудувати свої запитання, у неї бідний словниковий запас, порушення мовлення, що негативно відображається на процесі її адаптації, починають формуватися негативні риси характеру.

Зі своїми особливостями розвитку учні з інтелектуальними порушеннями, такими як відсутність самостійності, безініціативність, неусвідомленість мотивів діяльності, неправильне розуміння верховенства потреб та інтересів, безперечно потребують психолого-педагогічного контролю, керівництва поведінкою та діяльністю такої дитини.

Необхідною умовою є індивідуальний підхід до кожного такого учня, з боку педагога, що допоможе йому адаптуватися до умов життя в освітньому закладі. Необхідно виявляти довіру до учня, заохочувати його, позитивно оцінювати діяльність, всі ці дії обов'язково матимуть свій позитивний результат. Дуже корисно і навіть необхідно, щоб учень якнайбільше спілкувався з однолітками, співробітниками школи, а в якоюсь мірою залучався до співпраці та посиленої праці. Потрібно зробити так, щоб всі ці заходи виховували в дитині вміння оцінювати ситуацію, розбиратися в правильності вибору свого співрозмовника, розмовляти з ним, правильно і зрозуміло формулювати питання й відповіді, знаходити рішення виходу із складних ситуацій.

Основними напрямками адаптивного освітнього простору для учнів з інтелектуальними порушеннями є:

- реалізація освітнього і корекційного процесів;
- формування культурної особистості того, хто навчається, його адаптація та інтеграція в суспільство;
- створення сприятливих умов для навчання, виховання і корекції відхилень у розвитку дітей з порушенням інтелекту;
- формування соціальних якостей особистості, які забезпечують соціальну адаптацію в соціумі;
- надання можливостей якісного навчання учнів і різнобічного їх розвитку;
- забезпечення умов для усвідомленого вибору професійної орієнтації.

Корекційна робота з соціальної адаптації учнів з інтелектуальними порушеннями повинна мати комплексний характер та проводиться за такими напрямками:

- психологічний;
- соціальний;
- медичний;
- заняття з розвитку психомоторики і сенсорних процесів;
- ритміка;
- СПО.

Аналіз педагогічної теорії та практики свідчить, що одним із найбільш ефективних засобів формування соціальної компетентності учнів з інтелектуальними порушеннями відіграють заняття із соціально-побутового орієнтування (СПО). Це спеціальні корекційні заняття, спрямовані на практичну підготовку учнів до самостійного життя і праці, на формування у них знань і вмінь, що сприяють соціальній адаптації, на підвищення загального розвитку, тобто формування соціально-побутової компетенції [5, 6, 7].

Соціально-побутова компетенція розглядається дослідниками як сукупність знань про соціальне у предметному світі, умінь здійснювати соціальну взаємодію з дорослими, однолітками і продуктивну діяльність з об'єктами реальної дійсності.

Цілеспрямована робота з формування соціально-побутової компетенції учнів з інтелектуальними порушеннями передбачає вирішення низки завдань:

- розвиток здатності орієнтуватися у соціальних відносинах;
- навчання навичок взаємодії з дорослими та однолітками;
- формування здатності усвідомлювати свої можливості, потреби, бажання;

- збагачення та уточнення знань дітей про предмети і явища навколишньої дійсності, формування способів дії з ними.

Враховуючи вищевказані завдання, учитель у своїй роботі, має приділяти особливу увагу змісту навчання дітей з порушеннями інтелектуального розвитку, урахувати вже сформовані в них уміння та знання – ключові компетенції.

Однак, як показує практика, на початковому етапі навчання і не тільки, наявні знання і досвід у дітей перебувають на досить низькому рівні, або, через індивідуальні причини, відсутні зовсім. При цьому учні одного віку володіють знаннями різного рівня, мають особистісні та індивідуальні особливості та здібності. У такій ситуації перед педагогом постає кілька серйозних питань: як грамотно організувати навчання, щоб допомогти кожній дитині; з чого почати роботу; які умови і можливості, засоби і методи роботи потрібні для успішного засвоєння знань учнями.

Для проведення якісної роботи з формування соціально-побутової компетенції потрібно визначити, яку роботу необхідно провести педагогу з формування соціально значущих компетенцій щодо підготовки учня до самостійного життя. Всю роботу можна умовно розділити на кілька етапів.

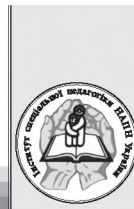
Перший етап – *підготовчий*. На цьому етапі відбувається знайомство з дитиною та її сім'єю, оточенням, умовами проживання, стану здоров'я, вивченням представлених до навчального закладу документів.

Другий етап – *діагностичний*. Педагог, перебуваючи поруч з дитиною і використовуючи в основному метод спостереження, вивчає можливості й уміння учня, а також за допомогою завдань, доручень визначає рівень його знань і умінь самостійно приймати рішення і долати труднощі. Результати спостереження відображаються в діагностичних картах, при складанні моніторингу. Вивчення дитини відбувається як на уроках, так і в позаурочний час, при цьому доцільним на даному етапі є залучення інших фахівців, таких як вихователь, педагог, психолог, корекційний педагог, медичний працівник.

Третій етап – *основний*. Він є етапом планування роботи та реалізації складеного плану. Тут відбувається визначення пріоритетних напрямів навчання і виховання, організації діяльності з використанням освітніх програм, створення найбільш сприятливих умов для отримання дитиною знань, умінь і навичок, соціально значущого досвіду – формування необхідних у подальшому самостійному житті компетенцій. Успіхи й невдачі, яких досягає при цьому учень, відображаються у вигляді проміжної діагностики, виходячи з цього, проводиться коригування діяльності та планування роботи.

Четвертий етап – *завершальний*. Цей етап є підсумком попередніх етапів. Тут можна визначити наскільки робота, яку провів педагог, була виконана результативно, і учень досяг позитивної динаміки, засвоїв все, що необхідно, чи зможе застосувати отримані знання у своєму самостійному житті, роз'язувати проблеми, що виникатимуть.

Кожен з етапів має свої завдання і вимагає серйозної підготовки і роботи з боку вчителя, має велике значення при цьому досвід педагога, його вмін-

ня спостерігати і аналізувати, взаємодіяти з дитиною, його оточенням, надавати допомогу, працювати з батьками, залучаючи їх до навчання і виховання дитини.

Заняття допомагають розвивати й удосконалювати в учнів навички самообслуговування, ведення домашнього господарства, орієнтування в навколишньому середовищі. На заняттях учні отримують елементарні економічні знання, інформацію і навички користування послугами різних організацій, установ, підприємств служби побуту, торгівлі, зв'язку, транспорту та медичної допомоги. Здійснюється економічна освіта і виховання учнів, формування морально-етичних норм поведінки, вироблення навичок спілкування зі знайомими і незнайомими людьми, проводиться робота з розвитку художнього смаку учнів. Передбачено розвиток умінь користуватися послугами різних організацій, установ, підприємств служби побуту, торгівлі, зв'язку, транспорту, медичної допомоги. Педагогу треба пам'ятати, що школярі можуть оволодіти необхідними в побуті знаннями, уміннями і навичками тільки активно залучаючись у практичну діяльність.

Із введенням нових стандартів пріоритетними напрямками виховної роботи із учнями з інтелектуальними порушеннями є:

- інтелектуальний;
- моральний;
- соціальний;
- спортивно-оздоровчий;
- загальнокультурний;
- екологічний.

Зазначені напрями виховної роботи сприятимуть формуванню соціально значущих якостей особистості вихованця (освоєння і реалізація необхідних форм соціальної поведінки в умовах сім'ї і громадянського суспільства, досягнення максимально доступного рівня життєвої компетенції), необхідних йому для успішної соціалізації.

Корекційно-розвивальні заняття та виховні заходи за вищевказаними напрямками становлять єдине ціле з реалізацією освітнього процесу, що успішно сприяє соціальній адаптації та інтеграції учнів у суспільство.

Перебуваючи в освітньому закладі учні з інтелектуальними порушеннями мають можливість задовольняти і розвивати свій творчий потенціал, отримувати навички адаптації до сучасного соціуму, а також отримувати допомогу в розвитку інтересів, засвоєнні знань (відповідно до своїх індивідуальних здібностей), повноцінно заповнювати простір вільного часу. Також, педагоги закладу допомагають учням з інтелектуальними порушеннями в самовизначенні та виборі професії, що також сприяє розв'язанню проблеми соціальної адаптації та інтеграції.

Враховуючи вищесказане можна стверджувати, що якість життя, соціальна адаптація, інтеграція в соціум учнів з інтелектуальними порушеннями, що навчаються в освітніх закладах, тісно пов'язані з підвищенням ефективності корекційної роботи та заходів педагогічного впливу на основі компетентнісного підходу до вирішення означених завдань.

Висновки і перспективи подальших досліджень. Отже, компетентнісний підхід до соціальної адаптації дітей із порушеннями інтелектуального розвитку

є одним із механізмів успішної соціалізації та інтеграції, що дає змогу особистості активно залучатися в різні структурні елементи соціального середовища, посилено брати участь у праці і суспільному житті колективу, від спілкування до соціального і культурного життя суспільства, влаштовувати свій побут відповідно до норм і правил соціуму [3, 4, 7].

У свою чергу, соціальна компетентність є складно структурованим, багатофункціональним явищем, яке в змістовому аспекті характеризується засвоєнням соціальних норм і формуванням соціальних якостей, умінь і навичок; у процесуальному аспекті – взаємодією соціуму й особистості.

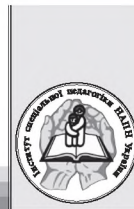
Соціальна компетентність може стосуватися як однієї конкретної людини, так і всієї соціальної групи і передбачає наявність не лише системи знань, умінь, навичок й досвіду діяльності, а й сформованість життєвих і професійних цінностей, самостійності, певного рівня освіченості та здатності ефективно вирішувати нові, нестандартні завдання. Отже, категорію «соціальна компетентність» вважаємо набутою здатністю особистості гнучко й конструктивно орієнтуватися в постійних мінливих соціальних умовах та ефективно взаємодіяти із соціальним середовищем.

Отже, соціально-педагогічну діяльність у закладі освіти необхідно реалізовувати як технологію трансформації соціальної ситуації розвитку дитини в педагогічну, освітню, виховну, навчальну та розвивальну з орієнтацією на основні завдання соціальної адаптації, що полягають у формуванні цінностей і загальноприйнятих норм поведінки необхідних для життя в суспільстві, комунікативної та соціальної компетентності.

Поряд з вищесказаним, подальшого аналізу потребують питання про структуру і функції, шляхи та засоби, особливості формування і функціонування соціальної компетентності на різних етапах онтогенезу особистості. Одним з найнеобхідніших, з огляду на вікову значущість процесів, є дослідження особливостей і шляхів формування соціальної компетентності у дітей із порушеннями інтелектуального розвитку в умовах інклюзивного навчання.

ЛІТЕРАТУРА

1. Дефектологічний словник: навчальний посібник / за редакцією В. І. Бондаря, В. М. Сипьова. – К.: «МП Леся», 2011. – 528 с.
2. Єрмаков І. Г., Пузіков Д. О. Життєтворчі компетенції особистості / І. Г. Єрмаков, Д. О. Пузіков // Актуальні проблеми навчання та виховання людей з особливими потребами: Зб. наукових праць. – № 3 (5). – К.: Університет «Україна», 2007. – С. 44 – 53.
3. Колупаєва А. А. Спеціальна освіта в Україні та модернізація освітньої галузі / А. А. Колупаєва // Особлива дитина : навчання і виховання. – 2014. – № 3 (71). – 7 – 13
4. Концепція «Нова українська школа» (Розпорядження Кабінету Міністрів від 14 грудня 2016 р. № 988-р «Про схвалення Концепції реалізації державної політики у сфері реформування загальної середньої освіти «Нова українська школа» на період до 2029 року») [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.mon.gov.ua/>
5. Супрун М., Мельниченко М. Особистість педагога-дефектолога – запорука успіху в питаннях вирішення завдань соціалізації вихованців спеціального закладу освіти / М. Супрун, М.

Мельниченко // Наукові записки [Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка]. Сер. : Педагогічні науки. – 2013. – Вип. 123(2). – С. 328–332.

6. Типова освітня програма для дітей з інтелектуальними порушеннями (Наказ МОН України від 26.08.2018 № 814) [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.mon.gov.ua/>

7. Ярмола Н. А., Оцінювання навчальних досягнень учнів з особливими освітніми потребами в умовах інклюзивного навчання / Н. А. Ярмола // Збірник матеріалів V Міжнародного конгресу зі спеціальної педагогіки, психології та реабілітології «Діти з особливими потребами в загальноосвітньому просторі». – Київ 2019. – С. 249–251.

REFERENCES (TRANSLATED AND TRANSLITERATED)

1. Defektolohichniy slovnyk: navchalnyi posibnyk / za redaktsiieiu V. I. Bondaria, V. M. Synova. – K.: «MP Lesia», 2011. – 528 s.

2. Yermakov I. H., Puzikov D. O. Zhyttietvorchi kompetentsii osobystosti / I. H. Yermakov, D. O. Puzikov // Aktualni problemy navchannia ta vykhovannia liudei z osoblyvymy potrebamy: Zb. naukovykh prats. – № 3 (5). – K.: Universytet «Ukraina», 2007. – S. 44 – 53.

3. Kolupaieva A. A. Spetsialna osvita v Ukraini ta modernizatsiia osvitoi haluzi / A. A. Kolupaieva // Osoblyva dytyna: navchannia i vykhovannia. – 2014. – № 3 (71). – 7 – 13

4. Kontseptsiiia «Nova ukrainska shkola» (Rozporiadzhennia Kabinetu Ministriv vid 14 hru ia 2016 r. № 988-r «Proskhvalennia Kontseptsii realizatsii derzhavnoi polityky u sferi reformuvannia zahalnoi serednoi osvity «Nova ukrainska shkola» na period do 2029 roku») [Elektronnyi resurs] – Rezhym dostupu: <http://www.mon.gov.ua/>

5. Suprun M., Melnychenko M. Osobystist pedahoha-defektoloha – zaporuka uspihku v pytanniakh vyrishennia zavdan sotsializatsii vykhovantsiv spetsialnoho zakladu osvity / M. Suprun, M. Melnychenko // Naukovi zapysky [Kirovohradskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu imeni Volodymyra Vynnychenka]. Ser. : Pedahohichni nauky. – 2013. – Vyp. 123(2). – S. 328–332.

6. Typova osvitnia prohrama dlia ditei z intelektualnymy porushenniamy (Nakaz MON Ukrainy vid 26.08.2018 № 814) [Elektronnyi resurs] – Rezhym dostupu: <http://www.mon.gov.ua/>

7. Yarmola N. A., Otsiniuvannia navchalnykh osiahnen uchniv z osoblyvymy osvitnimy potrebamy v umovakh inkliuzyvnoho navchannia / N. A. Yarmola // Zbirnyk materialiv V Mizhnarodnoho konhresu zi spetsialnoi pedahohiky, psykhologhii ta rehabilitolohii «Dity z osoblyvymy potrebamy v zahalnoosvitnomu prostori». – Kyiv 2019. – S. 249–251.